

Solidariteit aan de goden overgeleverd?

Het effect van levensbeschouwing op solidair gedrag in Nederland en de rol van individualisme hierin nader bezien

Trefwoorden: SOLIDARITEIT, LEVENSBESCHOUWING, INDIVIDUALISME, CHRISTENDOM, NIET-RELIGIEUZEN, SPIRITUELEN

*Onder begeleiding van:
Leonard van 't Hul*

Bachelorthesis Sociologie

Faculteit Sociale Wetenschappen, Universiteit Utrecht

Matthijs van der Kooij
Frank de Korne

Samenvatting

In dit onderzoek wordt de rol van levensbeschouwing in het verklaren van solidair gedrag in Nederland onderzocht. De levensbeschouwelijke groepen die voor dit onderzoek gebruikt worden, zijn aan te merken als christenen, spirituele christenen, spirituelen en niet-religieuzen. De hoofdvraag die gesteld wordt, luidt als volgt: In welke mate verschillen mensen van verschillende levensbeschouwelijke identiteiten in solidariteit en in hoeverre kunnen deze verschillen verklaard worden door verschillen in individualisme? Deze hoofdvraag is opgesteld aan de hand van een theoretisch kader, waarin als het ware twee kampen te onderscheiden zijn. Het eerste kamp veronderstelt een teloorgang van de solidariteit als gevolg van de neergang van traditionele religie en haar verbindende functie. Het tweede kamp veronderstelt dat nieuwe levensbeschouwelijke groepen, zoals New-Age, de verbindende rol van de traditionele religies, zoals het christendom, kunnen overnemen. De uitkomsten van de analyses laten zien dat christenen meer solidair gedrag vertonen dan niet-religieuzen en spirituelen. Eveneens vertonen protestanten meer solidair gedrag dan katholieken. Daarnaast blijkt de mate van individualisme een rol te spelen in het verklaren van solidair gedrag, maar niet in het verklaren van levensbeschouwelijke verschillen in solidariteit. Vervolgonderzoek is gewenst om de resultaten van dit onderzoek te verhelderen, beperkende factoren op te heffen en daarmee extra verklarende waarde te geven aan de bevindingen. Bovendien kan er in vervolgonderzoek op diverse manieren, zowel kwantitatief als kwalitatief, ingegaan worden op zowel maatschappelijke als levensbeschouwelijke verandering en de gevolgen voor de solidariteit in de samenleving.

Abstract

This study examines the role of religious identity in explaining solidary behavior. The religious groups used for this study, can be defined as Christians, spiritual Christians, spirituals and non-religious persons. The main question is: To what extent do people of different religious identities differ in solidarity and to what extent can these differences be explained by differences in individualism? The main question was derived from a theoretical framework, which basically is divided in two camps. The first camp assumes a loss of solidarity as a result of the decline of traditional religion and its binding function. The second camp assumes that new religious groups, such as New Age, can take over the binding role of traditional religions, such as Christianity. The results of the analyses used in this study, show that Christians are more solidary than non-religious and spirituals. Protestants also exhibit more solidary behavior than Catholics, which can be explained by the finding that Protestants exhibit more church attendance than Catholics. The degree of individualism seems to play a role in explaining solidary behavior. However, it does not explain any religious differences in solidary behavior. Further research is needed to clarify the results of this study and add explanatory power to the findings. It is important to address both social and religious change and their consequences for solidarity in society.

Inhoud

Inleiding	pagina 3
Theorieën en hypothesen	pagina 6
Methodologie	pagina 14
Beschrijving dataset	pagina 14
Operationalisering	pagina 15
Statistische methode	pagina 18
Resultaten	pagina 19
Conclusie en Discussie	pagina 23
Literatuur	pagina 26

Inleiding

Solidariteit op de tocht

'Met mij gaat het goed, met 'ons' gaat het slecht', aldus Paul Schnabel over de houding van de gemiddelde Nederlander vandaag de dag in de eerste rapportage 'Burgerperspectieven' van 2013 (Dekker & Posthumus, 2013). De kwartaalrapportage van het SCP geeft een beeld van de trends in tevredenheid, vertrouwen, maatschappelijke zorgen en politieke prioriteiten van de Nederlandse bevolking. Uit deze rapportage blijkt dat 'Samenleven' het belangrijkste thema waarover hedendaagse Nederlandse burgers zich zorgen maken in het eerste kwartaal van 2013. Dit 'samenleven' heeft betrekking op thema's als omgangsvormen, solidariteit en normen en waarden. De Nederlandse burger ziet het zwaar in: Omgangsvormen verslechteren, solidariteit neemt af en de normen en waarden vervagen. Waar is dit doemdenken op gebaseerd?

Solidariteit wordt door De Beer (2005) gedefinieerd als positieve lotsverbondenheid. Solidair gedrag is het gedrag van een persoon dat het lot van een ander ten goede komt. Een socioloog die veel over de achtergrond en ontwikkeling van solidariteit heeft geschreven, is Emile Durkheim. Hij bouwde voort op het idee van Comte dat een samenleving niet kan bestaan zonder een morele orde. Een belangrijk concept in het werk van Durkheim is de 'collective conscience' (Collins & Makowsky, 2009). 'Collective conscience' houdt in dat mensen het gevoel hebben dat ze horen bij een gemeenschap, en geneigd zijn om een bijdrage te leveren aan deze gemeenschap. Dit gemeenschapsgevoel ontstaat vanuit gezamenlijke rituelen en onderlinge interactie, en is volgens Durkheim de voorwaarde voor onderlinge solidariteit. Eenvoudig gesteld: men heeft pas wat voor elkaar over als men het gevoel heeft bij elkaar te horen.

De aanwezigheid van een 'collective conscience' en daarmee samenhangende solidariteit wordt volgens Durkheim bedreigd door culturele veranderingen zoals individualisering. Het individualiseringsproces is te duiden als de verzelfstandiging van mensen ten opzichte van elkaar (Schnabel, 1999). Door dit proces vindt volgens Durkheim een overgang plaats van mechanische naar organische solidariteit: deze solidariteit is minder gebaseerd op culturele bindingen en meer op rationele uitwisseling (Collins & Makowsky, 2009). Anders gezegd: de basis van solidariteit is niet langer een gedeelde identiteit, maar een gedeelde utiliteit: men weet dat men elkaar nodig heeft ten behoeve van het eigenbelang (Van Oorschot & Komter, 1998). De opkomst van individualisme als levenshouding hangt hiermee samen. Deze levenshouding wordt gekenmerkt door een prioritering van individuele autonomie en ontwikkeling (zie bv. Lukes, 1973).

Het is voorstelbaar dat mensen met een individualistische levenshouding sterk op hun individuele ontwikkeling gericht zijn en daardoor minder geneigd zijn tot onbaatzuchtige en vrijwillige uitingen van solidariteit. Zo is het mogelijk dat zij minder vrijwilligerswerk verrichten. Vrijwilligerswerk wordt door De Beer (2006) aangeduid als een vorm van

‘eenzijdige informele solidariteit’. Op deze wijze zou het proces van individualisering invloed hebben op levenshouding en daarmee op het solidair gedrag van mensen.

Het scenario van toenemend individualisme en daarmee samenhangende afnemende solidariteit kan gerelateerd worden aan levensbeschouwelijke ontwikkelingen in Nederland. Het beeld van een voornamelijk christelijk Nederland lijkt niet meer te kloppen: de kerken zijn de afgelopen 50 jaar goeddeels leeggelopen en het aantal Nederlanders dat zich niet associeert met een christelijke traditie is grofweg verdubbeld (Houtman & Mascini 2002: 455). In 2006 was ongeveer 60 procent van de Nederlanders niet lid van een kerkelijke gemeenschap, en het ontkerkelijgingsproces is nog steeds in volle gang (Bernts et al, 2006). De gevolgen voor solidariteit kunnen groot zijn. De christelijke kerk stimuleert haar leden namelijk om solidair gedrag te vertonen (Bernts et al, 2006). Niet-religieuzen missen deze kerkelijke socialisatie en zullen dus minder geneigd zijn tot solidair gedrag. Niet iedereen die zich van de christelijke kerken afkeerde nam afscheid van elke vorm van religieuze zingeving. In de loop van de 20^e eeuw was er een grote toename van wat wel New Age spiritualiteit wordt genoemd (Bernts et al, 2006; Heelas & Woodhead, 2005). Heelas beschrijft de opkomst van de New Age beweging als onderdeel van wat hij de ‘spirituele revolutie’ noemt. New Age wordt door Heelas gekenmerkt als een levensbeschouwelijke vorm waarin de individuele, spirituele ervaring centraal staat (Heelas, 1996). Kenmerkende ideeën van spirituele groeperingen zoals New Age zijn volgens Becker, De Hart en Mens (1996) het bestaan van een transcendente werkelijkheid, de wezenlijke goedheid van de mens, de fundamentele samenhang in de wereld (holisme), d.w.z. dat alles een is, en het geloof in een nieuw tijdperk (evolutionistisch mensbeeld). Verschillende auteurs suggereren dat aanhangers van New Age meer op zichzelf gericht zijn dan traditionele gelovigen. Luckmann (1967) spreekt van een ‘onzichtbare religie’ en Heelas (1996) ziet de spirituele New Age-beweging als een ‘bejubeling van het zelf’. Tegelijkertijd keren nieuwe spirituelen zich af van maatschappelijke instituties, omdat deze belemmerend zouden zijn in de zoektocht naar het ‘heilige zelf’ (Aupers et al, 2003). Door dit anti-autoritarisme ontstaat het beeld dat nieuwe spirituelen sterk individualistisch in het leven staan. Dit kan gevolgen hebben voor hun solidair gedrag, zoals Putnam (2000) en Durkheim (Collins & Makowsky, 2009) betogen. De verwachting op basis van bovenstaande is dat buitenkerkelijken, of het nu niet-religieuzen of nieuwe spirituelen zijn, minder solidair gedrag vertonen dan christenen.

Een tegengeluid

Het beeld van individualisme en afbrokkelende solidariteit dat door Durkheim en andere auteurs wordt geschetst, wordt niet algemeen aanvaard. Het is mogelijk dat het individualisme in de samenleving helemaal niet zo sterk is, en dat het voor zover aanwezig niet de doodsteek betekent voor solidariteit. De Beer (2006) laat zien dat individualisering niet samenhangt met zwakke solidariteit. Zelfs al zijn mensen misschien individualistischer geworden, dan hoeft dit niet te betekenen dat zij geen sociale oriëntatie hebben.

Individualisme en solidariteit sluiten elkaar niet op voorhand uit (Schnabel, 1999). Ook op het gebied van levensbeschouwelijke verandering worden ideeën over afbrokkelende solidariteit door verschillende auteurs genuanceerd. Het beeld van New Age als een zeer individualistische stroming, wordt door Aupers en Houtman (2006) tegengesproken. Zij betogen dat New Age op verschillende manieren van publiek belang is, onder andere om de motivatie van werknemers te vergroten. Ook zijn haar aanhangers wel degelijk maatschappelijk betrokken. Naast theoretische ideeën zijn er ook empirische gegevens die laten zien dat spirituelen wel solidair zijn, en op bepaalde gebieden zoals natuur en milieu zelfs sterker betrokken zijn dan traditionele gelovigen. Dit kan verklaard worden door hun holistische wereldbeeld: omdat spirituelen geloven dat de levende én niet-levende wereld een harmonieus geheel vormen, voelen zij zich verantwoordelijk om deze harmonie in stand te houden (Becker, De Hart & Mens, 1996). Ook het ontbreken van solidariteit onder niet-religieuzen wordt betwist: Smith (2013) laat zien dat in de VS onder de noemer ‘atheïstisch activisme’ wel degelijk solidair gedrag aan de dag wordt gelegd door niet-religieuzen.

In dit onderzoek zal bekeken worden voor welk van de twee kampen het meeste empirische bewijs te vinden is. Het is mogelijk dat spirituelen en niet-religieuzen minder solidair gedrag vertonen dan christenen, en dat dit deels verklaard kan worden vanuit een individualistische levenshouding. Aan de andere kant is het mogelijk dat spirituelen en ook niet-religieuzen niet onderdoen voor christenen qua solidariteit. In dit artikel zal geprobeerd worden een antwoord te vinden op de volgende onderzoeksvraag:

In welke mate verschillen mensen van verschillende levensbeschouwelijke identiteiten in Nederland in solidariteit en in hoeverre kunnen deze verschillen verklaard worden door verschillen in individualisme?

In wetenschappelijk opzicht is deze vraag van belang omdat levensbeschouwelijke verschillen in solidariteit tot nog toe nauwelijks systematisch in beeld zijn gebracht. Daarnaast probeert dit onderzoek bij te dragen aan het algemene wetenschappelijke debat over de invloed van maatschappelijke verandering op solidariteit. Door de mate van solidariteit te onderzoeken vanuit het perspectief van levensbeschouwing, kan duidelijk worden waarom sommige mensen minder solidair zijn dan anderen, en in hoeverre maatschappelijke en religieuze verandering de solidariteit ondermijnen. Vanuit maatschappelijk perspectief is dit onderzoek relevant omdat solidariteit een belangrijke pijler is van een goed functionerende samenleving. De Beer (2006) stipt aan dat solidariteit het draagvlak voor de moderne verzorgingsstaat helpt creëren. De vraag is of traditionele religie onvervangbaar is als het gaat om het voortbrengen van solidariteit, en secularisering daarmee een bedreiging vormt voor sociale samenhang. Dit onderzoek richt zich op Nederland, maar haar uitkomsten zijn ook relevant voor andere landen omdat ook daar sterke religieuze veranderingen plaatsvinden (Bruce, 2002).

Theorieën en hypothesen

Afnemende solidariteit

Het angstbeeld van afbrokkelende solidariteit is een belangrijk onderwerp van discussie in sociaalwetenschappelijk onderzoek. De relevantie van deze discussie kan onder andere worden aangegeven door te wijzen op de toekomst van de verzorgingsstaat. Immers, wanneer burgers niet meer solidair met elkaar zijn, zou het draagvlak voor de verzorgingsstaat ondermijnd kunnen worden (De Beer, 2007). Alvorens op de discussie in te gaan is het van belang om in beeld te brengen wat solidariteit precies is. De Beer (2005) ziet ‘positieve lotsverbondenheid’ als kernpunt van solidariteit. Hij benadert solidariteit voornamelijk in gedragsmatige zin. Mensen zouden geneigd zijn tot solidair gedrag als zij zich op een positieve manier met anderen verbonden voelen en begaan zijn met hun lot. Solidariteit is uit te splitsen in verschillende dimensies. De Beer (2005) onderscheidt de dimensies vrijwillig-verplicht en eenzijdig-tweezijdig. Vrijwillige solidariteit komt voort uit eigen initiatief en verplichte solidariteit wordt van bovenaf, in veel gevallen door de overheid, opgelegd. Eenzijdige solidariteit is gedrag waar men niets voor terug verwacht, terwijl bij tweezijdige solidariteit de actor wel verwacht iets terug te krijgen. In dit onderzoek zal de nadruk worden gelegd op vrijwilligerswerk als vrijwillige, eenzijdige vorm van solidair gedrag.

Welke aanwijzingen zijn er voor een afname van solidariteit? Putnam (2000) illustreert in zijn invloedrijke werk “Bowling Alone” hoe het Amerikaanse gemeenschapsleven in de 20^e eeuw sterk is afgenomen. Putnam constateert dat politieke participatie is afgenomen en de sociale banden op de werkvloer zijn verzwakt. ‘Civic engagement’ oftewel burgerlijke betrokkenheid werd een steeds minder vanzelfsprekend fenomeen in de Verenigde Staten. Kan dit beeld ook toegepast worden op Nederland? Tussen 1995 en 2000 lijkt een afname in vrijwilligerswerk in Nederland te zien (Breedveld & Van den Broek, 2001). Daarnaast lijken verschillende vormen van politieke participatie aan het eind van de 20^e eeuw afgenomen te zijn (SCP, 1998). Er lijken voldoende aanwijzingen te zijn dat solidariteit in Nederland onder druk staat. Daarom is het zinvol om de achtergrond van solidair gedrag te onderzoeken. Levensbeschouwing biedt hierbij interessante perspectieven. Verschillende auteurs wijzen namelijk op het belang van religie bij het in stand houden van de solidariteit, bijvoorbeeld Putnam (2000).

Levensbeschouwing en solidariteit

Wat levensbeschouwing betreft had Nederland tot enkele decennia geleden een opmerkelijke positie, zo betoogt De Hart(2008): De (christelijke) kerk stond centraal en dat zorgde enerzijds voor een fundering van de identiteit en anderzijds voor een afbakening van de maatschappelijke positie van haar leden, zowel in gedrag als in opvattingen. Met het proces van secularisering, waarin het belang van kerkelijke autoriteiten en het geloof in de christelijke God afnamen, veranderde deze situatie vanaf de jaren 60 van de twintigste eeuw sterk. Bernts et al (2006) laten zien dat het percentage protestanten van 1966 tot 2006 is afgenomen van 25 naar 14 procent, en het percentage katholieken van 35 naar 16 procent. Het aandeel buitenkerkelijken is in deze periode verdubbeld. Volgens Wilson (1998) is secularisering een wezenlijk onderdeel van modernisering en zal elke ‘ontwikkelde’ samenleving in een bepaalde vorm te maken krijgen met een proces van afnemend belang van religie en scheiding van kerk en staat. De rol van traditionele religieuze instituties neemt af. Parallel hieraan zal, zoals Stark (2006) aangeeft, de rol van wetenschap en ratio juist toenemen. De rol van een god als verklarende factor van menselijk bestaan en handelen en daarmee de rol van godsdienst zelf, die mensen samenbindt, wordt kleiner en verdwijnt naarmate de tijd vordert. Zo spreekt Weber over de ‘onttovering van de samenleving’ (Van de Donk & Plum, 2006). Met de afname van het christendom verloren ook de christelijke noties van ‘zorg voor elkaar’ en het ‘liefhebben van de naaste’ (te typeren als ‘sociaal-culturele christenheid’, zie Waege & Billiet 1998) zeggingskracht. Immers, wanneer religie aan invloed inboet, is dat tevens het geval voor het stelsel van normen en waarden die door deze religie worden uitgedragen. De socialisatietheorie stelt dat leden van een bepaalde gemeenschap worden gestimuleerd tot het onderhouden van de normen en waarden van een gemeenschap zoals de christelijke kerk(Ultee, Arts & Flap, 2003). Bernts et al (2006) noemen dit het ‘morele mechanisme’ van de kerk. Niet alleen de normen en waarden binnen een religieus systeem zijn van belang om solidariteit te bevorderen, ook de structuur van georganiseerde religie kan een garantie bieden voor het voortbestaan van solidariteit in de samenleving. Ook Becker en Dinghra (2001) stellen dat religieuze instituties een sociaal netwerk voortbrengen waarbinnen mensen elkaar stimuleren om solidair gedrag zoals vrijwilligerswerk te vertonen. Dit kan ook wel het ‘netwerkmechanisme’ worden genoemd (Bernts et al, 2006). Wanneer de kerk wegvalt, zal dit netwerkmechanisme minder relevant worden. Volgens dezelfde redenering zegt Putnam(2000) dat het lidmaatschap van (religieuze) organisaties sociaal kapitaal genereert. In zijn optiek zorgt religie op deze manier voor sociale actie en liefdadigheid. Daarnaast speelt religie een rol in de opvoeding, wanneer kinderen morele waarden worden bijgebracht. Wanneer religie ophoudt te bestaan, kan dit een gevaar zijn voor het sociaal kapitaal, zo betoogt ook Kronjee in de publicatie ‘Geloven in het publieke domein’ van de Wetenschappelijke Raad voor Regeringsbeleid(WRR, 2006).

Op basis van voorgaande ideeën kan gesteld worden dat niet-religieuzen, oftewel mensen die geen lid zijn van een religieus verband, minder solidair gedrag vertonen dan christenen. Immers, niet-religieuzen missen het sociaal kapitaal en de waarden van naastenliefde die door een religieuze organisatie als de christelijke kerk worden gegenereerd. Hieruit kan de volgende hypothese worden afgeleid:

Hypothese 1. Niet-religieuzen zijn minder solidair dan christenen.

Op basis van theorie lijkt het nuttig een onderscheid te maken binnen de christelijke levensbeschouwing. Binnen het christendom wordt bij het onderzoeken van solidariteit onderscheid gemaakt tussen denominaties. In zijn klassieke werk ‘Suicide’ beredeneerde Emile Durkheim (1897) over de Europese situatie op basis van de zelfmoordcijfers van katholieken, die lager waren dan bij protestanten, dat in de katholieke kerk een hogere mate van sociale controle en integratie bestond dan in de protestantse kerk. Vaak wordt aangenomen dat leden van een bepaalde intermediaire groepering een bepaalde norm beter zullen naleven wanneer ze sterker verbonden zijn met deze groep (Ultee, Arts & Flap, 2003). De christelijke norm van naastenliefde (Waage & Billiet, 1998) zal volgens deze redenering door protestanten minder worden nageleefd dan door katholieken. Bovendien stelde Durkheim (1897) dat de protestantse kerk een meer individualistische geloofsbeleving voorstaat waarbij autoriteit een minder grote rol speelt. Protestanten zouden, meer dan katholieken, zelf inhoud willen geven aan hun geloof. Hierdoor hebben ze een meer individualistische houding dan katholieken. Daaruit kan afgeleid worden dat ze mogelijk minder gericht zijn op anderen, wat gevolgen heeft voor hun solidair gedrag. Wanneer deze verschillen in integratie en geloofsopvatting in deze tijd nog steeds op zouden gaan, zou verwacht kunnen worden dat katholieken meer solidair zijn dan protestanten. Dit leidt tot de volgende hypothese:

Hypothese 2. Katholieken zijn meer solidair dan protestanten.

Eveneens is de verwachting dat kerkgang normnaleving stimuleert. Naarmate christenen vaker naar de kerk gaan, zijn zij meer solidair, omdat voor hen de integratie in de religieuze institutie sterker is (Ultee, Arts & Flap, 2003). Zij zullen dan waarschijnlijk in hun gedrag meer beïnvloed worden door het normen- en waardensysteem van de kerk en door hun sociale netwerk binnen de kerk, en wanneer dit systeem solidariteit hoog in het vaandel heeft staan, zullen ze meer solidair zijn (Becker & Dinghra, 2001). Dit leidt tot de volgende hypothese:

Hypothese 3. Christenen die vaker naar de kerk gaan, zijn meer solidair.

Naast de verscheidenheid binnen het christendom is er ook verscheidenheid in de ontwikkeling van levensbeschouwelijke groeperingen. Er is niet alleen een afname van religie te zien: Ook nieuwe levensbeschouwelijke identiteiten doen hun intrede in de Nederlandse samenleving. Een bekend voorbeeld van een belangrijke, nieuwe levensbeschouwelijke vorm is New Age (Houtman en Mascini, 2002). De aanhangers van deze levensbeschouwing zullen in het vervolg spirituelen genoemd worden.

In verschillende publicaties (Heelas 1996; Heelas & Woodhead, 2005) beschrijft Paul Heelas de opkomst van de New Age-beweging in wat hij de ‘spirituele revolutie’ noemt. New Age wordt door Heelas gekenmerkt als een levensbeschouwelijke vorm waarin de individuele spirituele ervaring centraal staat. Becker, De Hart & Mens (1996) typeren New Age als een spirituele stroming, ontstaan uit onvrede met het gevestigde christendom en het seculier humanisme.

Luckmann typeert New Age als ‘geprivatiseerd syncretisme’ (Luckmann 2003: 282). Daarmee doelt hij op keuzevrijheid om levensbeschouwelijke overtuigingen te combineren tot een individuele vorm van spiritualiteit. Hij wil niet zeggen dat geprivatiseerde religieuze vormen zoals New Age zich volledig tot het individuele niveau beperken. Deze vormen vinden her en der wel uiting in verspreide intermediaire groepen en instituties. New Age creëert op beperkte schaal wel netwerken of wekt althans de indruk dit te doen, maar publieke significantie van deze netwerken is zeer beperkt. Dit gaat samen met een individualistische levenshouding (Luckmann, 2003). Bruce (2002) stelt dat er geen socialiserende werking uitgaat van New Age, onder andere vanwege het ontbreken van autoriteit zoals bij het christendom. Hierdoor worden spirituelen minder gestimuleerd om solidair gedrag te vertonen.

Spirituelen zullen ten opzichte van christenen dan minder solidair zijn, omdat ze evenals niet-religieuzen een lagere organisatiegraad kennen, meer individualistisch zijn en minder normen hebben betreffende solidariteit. Dit leidt tot de volgende hypothese:

Hypothese 4 Spirituelen zijn minder solidair dan christenen.

Er is tot nu toe onderscheid gemaakt tussen christenen, spirituelen en niet-religieuzen, onder andere op basis van inhoudelijke ideeën en integratie in instituties. De groepen worden echter steeds diffuser: Verschillende auteurs betogen dat levensbeschouwing kan veranderen wanneer haar aanhangers in aanraking komen met nieuwe religieuze vormen. Wanneer christenen in aanraking komen met spirituelen kunnen zij op twee manieren reageren: Enerzijds kunnen ze zich van deze spiritualiteit afkeren, anderzijds kunnen ze zich openstellen voor deze nieuwe ideeën. Dit wordt ook wel de dimensie exclusivisme-inclusivisme genoemd (Van 't Hul et al., verwacht). Wanneer christenen zich openstellen voor spirituele ideeën, zullen ze mogelijk enerzijds minder strikt vasthouden aan christelijke normen en anderzijds een meer individualistische levenshouding ten toon spreiden. Dit leidt tot de volgende hypothese:

Hypothese 5 Spirituele christenen zijn minder solidair dan niet-spirituele christenen.

Individualisme als verklaring van solidariteit

In het voorgaande is gesuggereerd dat de mate van individualisme in verband kan worden gebracht met de mate van solidariteit van verschillende levensbeschouwelijke groepen. Het werk van Emile Durkheim kan het verband tussen individualisme en solidariteit verduidelijken. De klassieke gedachte, voortkomend uit het Verlichtingsdenken, gebaseerd op een idee van Comte en verder uitgewerkt door Durkheim, is gebaseerd op de aanname dat er sprake moet zijn van een zekere orde, om een gemeenschap mogelijk te maken (Collins & Makowsky, 2009). Deze orde is in de ogen van Durkheim voornamelijk een morele orde van vertrouwen, gebaseerd op een gemeenschappelijk bewustzijn. Volgens Durkheim komt dit gemeenschappelijk bewustzijn voort uit interactie tussen individuen, zogenaamde rituelen, die de nadruk leggen op gemeenschappelijke gevoelens. Levensbeschouwelijke gemeenschappen worden op eenzelfde wijze gevormd (Collins & Makowsky, 2009).

De samenleving van Durkheim is in eerste instantie gebaseerd op gelijkheid: bepaalde gelijke typen rituelen leiden tot een bepaalde samenleving van gelijkgestemde individuen (Collins & Makowsky, 2009). De vorm van solidariteit is mechanisch: omdat mensen hetzelfde denken zijn ze op eenzelfde manier solidair met elkaar. Ze kennen immers elkaars behoeften en delen daarom eenzelfde cultuur. Dit gedeelde culturele bewustzijn geldt eveneens voor levensbeschouwelijke gemeenschappen (Van Oorschot & Komter 1998: 6).

Echter, als onderdeel van maatschappelijke veranderingen (ook wel samengebracht onder de noemer ‘modernisering; zie bv. Felling, 2004) vindt mogelijk individualisering plaats, waardoor mensen steeds meer zelfstandig van elkaar gaan leven. Door arbeidsdeling en toenemende specialisatie vindt fragmentarisering van leefstijlen plaats en komen mensen verder van elkaar af te staan. De samenleving wordt opgedeeld in kleinere levenssferen, resulterend in verzwakking van de collective conscience, oftewel het collectief bewustzijn (Collins & Makowsky, 2009).

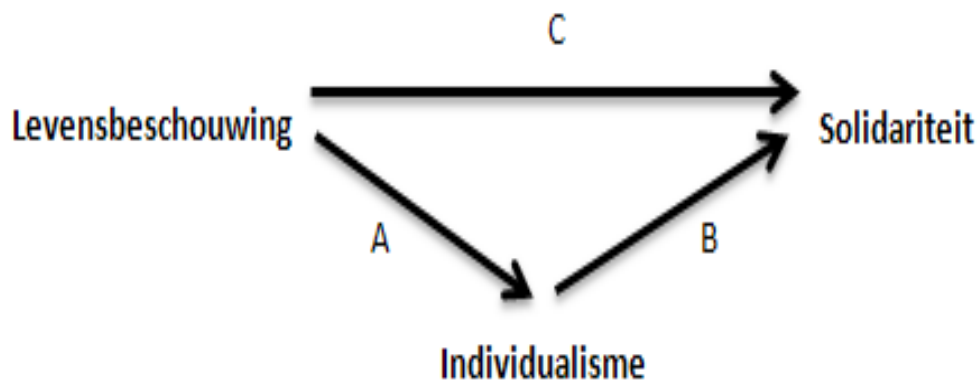
Individualisering moet conceptueel onderscheiden worden van individualisme, omdat het eerste begrip een meer structureel veranderingsproces beschrijft en het tweede een cultuur of ideologische, morele levenshouding (Schnabel, 1999). Vaak wordt echter wel verondersteld dat het proces individualisering leidt tot een toename van individualisme.

De vier belangrijkste uitgangspunten van het individualisme zijn volgens de filosoof Steven Lukes (1973): erkenning van de waarde en waardigheid van ieder mens, erkenning van de autonomie van het individu, erkenning van de waarde van onderscheid tussen openbaar en privaat leven, en erkenning van de waarde van zelfontplooiing en zelfverwerkelijking van het individu. Als gevolg van individualisering en een oprukkend individualisme zou, zoals Durkheim betoogt, een mechanische vorm van solidariteit plaatsmaken voor een organische: mensen zijn minder cultureel met elkaar verbonden, en hun onderlinge afhankelijkheid wordt slechts overeind gehouden doordat zij elkaar nodig hebben in het arbeidsproces (Collins & Makowsky, 2009). Het ontbreken van culturele bindingen kan er voor zorgen dat mensen minder geneigd zijn om solidair gedrag te vertonen (Felling, Peters & Scheepers, 2000).

Er lijkt een duidelijk verband te zijn tussen individualisme en solidariteit. Daarom zou individualisme als verklaring gebruikt kunnen worden voor levensbeschouwelijke verschillen in solidariteit (zie figuur 1). Dit leidt tot de volgende hypothese:

Hypothese 6. Het verschil in solidariteit tussen verschillende levensbeschouwingen kan mede verklaard worden door de mate van individualisme.

Figuur 1: Mediatie, verwachte relatie levensbeschouwing, solidariteit en individualisme

Een tegengeluid

Het sombere beeld waarin toenemend individualisme de solidariteit bedreigt, wordt door sommige auteurs tegengesproken. Zo vindt De Beer (2006) geen bevestiging voor de gedachte dat mensen die meer onafhankelijke keuzes maken minder solidair zijn.

Van Oorschot (2006) laat zien dat, ondanks de veronderstelde voortschrijdende individualisering, de steun voor collectieve voorzieningen van de moderne verzorgingsstaat nog altijd groot is. Een mogelijke verklaring hiervoor is dat steun voor collectieve voorzieningen ook kan voortkomen uit eigenbelang. Van Oorschot (2006) schrijft dat men eigenbelang kan ervaren bij collectieve voorzieningen wanneer mensen uit de naaste omgeving hier gebruik van maken, of wanneer men verwacht er in de toekomst zelf gebruik van te zullen maken. Individualisme en solidariteit spreken elkaar volgens deze gedachte niet tegen. Er vindt volgens Simmel (1908) geen overgang plaats van gedeelde identiteit naar gedeelde utiliteit zoals Durkheim beweert, maar de gedeelde identiteit wordt slechts breder en minder intens. Ditzelfde zou kunnen gelden voor solidariteit. Concreet betekent dit dat mensen op minder intensieve basis solidair gedrag vertonen, maar wel ten aanzien van een grotere groep mensen dan voorheen. Er is volgens deze gedachtegang geen negatieve relatie tussen individualisme en solidariteit.

Nieuwe levensbeschouwing, nieuwe solidariteit?

Ook de verschillen tussen levensbeschouwingen in de mate van individualisme en solidariteit kunnen worden betwist. Zo blijkt dat onder atheïsten in de VS een beweging opgekomen is die als ‘atheïstisch activisme’ kan worden aangeduid (Smith, 2013). Atheïsten hebben een collectieve identiteit ontwikkeld en manifesteren zich steeds meer op publieke en politieke wijze. Het idee van de ‘eenzame atheïst’ lijkt niet stand te houden, omdat atheïsten er wel degelijk een veelheid aan sociale relaties en activiteiten op na houden. Verschillende organisaties van atheïsten, zoals de organisatie ‘Atheists for Humanity’, proberen het proces van destigmatisering te stimuleren door aan te tonen dat de normen en waarden van atheïsten goed aansluiten op die van de ‘mainstream’ (christelijke) Amerikaanse bevolking (Smith 2013: 95).

Net als in de VS kent ook het atheïsme in Nederland een bepaalde mate van organisatie in de vorm van het Atheïstisch Verbond (atheistischverbond.nl). De conclusie kan uiteraard niet zijn dat alle niet-religieuzen in Nederland sterk solidair zijn, maar het beeld dat sociale mobilisering iets unieks is voor traditionele georganiseerde religie wordt genuanceerd (zie ook Schilderman, 2006).

Luckmann(2003) spreekt zoals eerder behandeld over een verwaarloosbare rol van nieuwe spiritualiteit in het publieke domein. Er is echter een stroming die dit idee bestrijdt. Levensbeschouwing zou wel van vorm veranderen, zoals ook Luckmann betoogt; ze zou echter wel degelijk van publiek belang blijven en solidariteit kennen. De mobiliserende functie van het christendom kan mogelijk door buitenkerkelijke bewegingen worden overgenomen (Schilderman, 2006). Verschillende auteurs hebben erop gewezen dat nieuwe spirituele vormen als New Age ogenschijnlijk privaat en individualistisch zijn, maar in feite een sterk sociaal karakter hebben. Aupers en Houtman (2006) voeren hiervoor enkele argumenten aan.

Ten eerste is New Age volgens hen minder vrijblijvend en verbrokkeld dan velen denken; er bestaat in deze stroming een doctrine van zelf-spiritualiteit, die voorschrijft dat mensen hun eigen pad moeten volgen om het heilige in zichzelf te ontdekken. De diversiteit aan spirituele vormen die hieruit voortkomt, bewijst dus niet het ontbreken, maar juist de aanwezigheid van een normatieve ideologische structuur. Ten tweede betogen Aupers en Houtman (2006) dat het sociale karakter van New Age zich op de werkvloer manifesteert. Spiritualiteit is in het functioneren van veel bedrijven doorgedrongen en wordt ingezet om het welzijn van werknemers en de effectiviteit van organisaties te vergroten. Spiritualiteit wordt dus ook ingezet om collectieve doelen na te streven.

Meer direct bewijs voor het publieke gezicht van de spirituelen is te vinden in studies die de politieke ideeën van New Age proberen te beschrijven. Hollinger (2004) stelt dat de New Age beweging in Amerika zijn oorsprong vond in de protestcultuur van de jaren '60 en '70. New Age kon in die tijd gezien worden als een contra-culturele stroming. Kenmerken hiervan zouden zijn: politiek protest, postmaterialisme en liberalisme. Het protestkarakter van New Age zou tot uitdrukking komen in de onderscheidende sociale, politieke en morele attituden van spirituelen. Hollinger wijst er wel op dat er sterke verschillen zijn tussen spirituelen onderling en dat het activistische karakter van New Age minder prominent aanwezig is dan vroeger.

Ook Richard (1995) benadrukt het politieke karakter van New Age. Volgens hem is het uiteindelijke doel van deze beweging om een wereldtransformatie te bewerkstelligen (vandaar de term 'New Age', oftewel 'nieuw tijdperk') en tot een ander politiek systeem te komen. Becker, De Hart en Mens (1996: 125, 146) staven het idee van Richard (1995) voor de Nederlandse situatie op basis van cijfers over stemgedrag en politieke participatie. Spirituelen stemmen relatief veel op sociaaldemocratische partijen, laten hun stem horen op politieke bijeenkomsten en zijn met name opvallend bezorgd over het milieu. Dit laatste zou verklaard kunnen worden vanuit het principe van holisme: volgens dit principe maakt alles in de wereld, waaronder dus ook de natuur, onderdeel uit van één harmonieus geheel. Er lijkt sprake te zijn van een 'wereldbevestigende' in plaats van een 'wereldverwerpende' beweging: haar aanhangers willen een rol van betekenis spelen in het aardse leven (Becker, De Hart & Mens 1996: 16). Het is dan ook goed mogelijk dat niet gesproken moet worden van religieuze privatisering maar van transformatie: het publieke gezicht van het christendom wordt vervangen door dat van New Age en andere spirituele bewegingen.

Op basis van de maatschappelijke betrokkenheid van spirituelen kan verwacht worden dat zij niet lager zullen scoren dan christenen op solidair gedrag, zoals in hypothese 4 geformuleerd. Daarnaast is het mogelijk dat spirituelen meer solidair zijn dan niet-religieuzen, omdat ze een sterkere maatschappelijke betrokkenheid lijken te hebben. Dit leidt tot de volgende hypothese:

Hypothese 7. Spirituelen zijn meer solidair dan niet-religieuzen.

Methoden: Beschrijving dataset

De data die in de volgende analyses worden gebruikt om de gestelde hypothesen te toetsen, komen van de European Values Study (EVS). Deze studie onderzoekt de basiswaarden van de Europese burgers en wordt op regelmatige basis herhaald, namelijk eens per 9 jaar, begonnen in 1981 en voor het laatst gehouden in 2008. Deze studie wordt uitgevoerd in een groot aantal Europese landen, waaronder Nederland. In 2008, de meest recente versie van de dataverzameling, vond het onderzoek plaats in 47 Europese landen. Begonnen vanuit een informele groep wetenschappers, is de EVS uitgegroeid tot een stichting die zich sterk maakt voor een degelijke, wetenschappelijke dataverzameling (*European Values Study 2008: Netherlands, EVS 2008*).

De studie biedt inzicht in de ideeën, overtuigingen, voorkeuren, attitudes, waarden en opinies van burgers met betrekking tot het leven zelf, familie, werk, religie, politiek en samenleving. Dit inzicht wordt verkregen door ondervraging van een random steekproef van de landelijke populatie van 18 jaar en ouder, waarbij gebruik gemaakt wordt van gestandaardiseerde vragenlijsten. Op basis van wetenschappelijke worden de vragen gestructureerd en opgebouwd, om theoretische kaders te bieden voor onderzoekers die de EVS gebruiken. De interviews van de EVS2008 werden in Nederland face-to-face uitgevoerd in de periode mei tot en met oktober 2008. De vragenlijst bestond uit 250 vragen afkomstig uit de Engelse survey en geschikt gemaakt voor gebruik in Nederland (*European Values Study 2008: Netherlands, EVS 2008*).

De dataverzameling per land werd gecontroleerd door een nationaal orgaan dat verantwoordelijk was voor de uitvoering van het onderzoek in het desbetreffende land. In Nederland was dat de Universiteit Tilburg, terwijl de daadwerkelijke dataverzameling uitgevoerd werd door TNS-NIPO, Amsterdam (*European Values Study 2008: Netherlands, EVS 2008*).

De Nederlandse dataset van de EVS 2008 kent 1554 respondenten waarvan er in ons onderzoek 1491 zijn opgenomen. Aanhangers van levensbeschouwingen die buiten het domein van dit onderzoek vallen zijn niet opgenomen. Zoals in de beschrijvende tabellen is te zien, is 55 procent van de respondenten vrouw. De gemiddelde leeftijd van de steekproef is bijna 55 jaar. 64% heeft een partner. Het gemiddelde behaalde opleidingsniveau ligt rond het middelbaar onderwijs. Ongeveer 51% van de respondenten is christen, 23% is protestant en 28% katholiek. Daarnaast behoort 26% tot de spirituelen en 23% tot de niet-religieuzen (*European Values Study 2008: Netherlands, EVS 2008*).

Methoden: Operationalisering

Afhankelijke variabele

Solidariteit is de afhankelijke variabele in dit onderzoek. Voor het meten van solidariteit in Nederland is gebruik gemaakt van 15 vormen van vrijwilligerswerk die in de EVS zijn opgenomen. Het gaat hierbij om vrijwilligerswerk in een religieuze organisatie, culturele- of onderwijsorganisatie, vakbond, politieke organisatie, beroepsorganisatie, gezondheidsorganisatie, sport- of recreatieorganisatie, vrouwengroep en vredesbeweging. Daarnaast wordt vrijwilligerswerk in de vorm van welzijnszorg, lokale activiteiten op het gebied van armoede werkgelegenheid/huisvesting /rasseongelijkheid, ontwikkelingswerk, natuurbescherming/milieuzorg/dierenbescherming, jeugdwerk en overige vormen van vrijwilligerswerk meegenomen. We denken dat deze vormen van vrijwilligerswerk een afspiegeling zijn van de mate waarin men solidair gedrag vertoont. Vanwege de acceptabele statistische samenhang van de verschillende vormen (Cronbach's α : 0.731) is een schaalvariabele gecreëerd met de scores 0 tot en met 5, waarbij de score 0 duidt op geen vrijwilligerswerk en de score 5 duidt op 5 of meer vormen van vrijwilligerswerk. Scores boven de 5 zijn samengevoegd om te voorkomen dat de verdeling scheef zou worden vanwege het kleine aantal respondenten met deze hoge scores.

Deze variabele meet de mate van solidariteit op basis van gedrag en is daarmee sterker dan een meting van solidariteit op basis van opvattingen. Wanneer de respondent immers zegt solidair te zijn en dit niet toont, is het de vraag hoe solidair de respondent daadwerkelijk is. Daarnaast is de verwachting dat met name een vrijwillige vorm van solidariteit voortkomt uit de levensbeschouwing en opvattingen van een individu; het wordt immers niet vanuit een institutie opgelegd.

Onafhankelijke variabelen

Voor het meten van de levensbeschouwing van de respondenten zijn vier categorieën gemaakt. Uit de dataset zijn 2 variabelen geselecteerd die gebruikt worden voor de indeling van de respondenten in een van de categorieën. De eerste variabele betreft de denominatie van de respondent. De vraagstelling die hierbij gebruikt is maakt alleen onderscheid in het al dan niet behoren tot een denominatie. De tweede variabele betreft spiritualiteit en vraagt naar de mate waarin de respondent geïnteresseerd is in het heilige of bovennatuurlijke, los van de vraag of de respondent zichzelf als religieus beschouwt. Wanneer de respondent tot een christelijke denominatie behoort en niet spiritueel is, behoort degene tot de categorie 'christenen'. Protestant, katholieken, vrijzinnigen, evangelische christenen en orthodoxe christenen behoren tot deze groep. Wanneer de respondent tot een christelijke denominatie behoort en wel spiritueel is, behoort degene tot de categorie 'spirituele christenen'. Wanneer de respondent niet tot een christelijke denominatie behoort, maar wel spiritueel is, behoort degene tot de categorie 'spirituelen'. Wanneer de respondent niet behoort tot een christelijke denominatie en ook niet spiritueel is, behoort degene de categorie 'niet-religieuzen'.

Hiermee is de hele dataset geclassificeerd en behoren alle respondenten tot een levensbeschouwelijke identiteit. Voor alle vier de groepen is een dichotome variabele gemaakt waarbij een score van “1” het behoren bij de betreffende levensbeschouwing aanduidt.

Voor de analyse van de verschillen binnen het christendom wordt onderscheid gemaakt tussen *katholieken en protestanten*. Hierdoor ontstaan twee dichotome variabelen, waarbij een score “1” duidt op katholicisme bij de ene variabele en op protestantisme bij de andere variabele. Voor verder onderscheid ten bate van de analyses is er een variabele gemaakt waarbij de *kerkgang* van de christenen gemeten wordt. Het resultaat hiervan is een schaalvariabele met de scores 0 tot en met 5, waarbij 0 duidt op (bijna) geen kerkgang en 5 duidt op meer dan wekelijkse kerkgang.

Het concept *individualisme* is lastig te meten. Uit eerder onderzoek blijkt dat er geen duidelijk patroon van individualistische opvattingen en houdingen te ontdekken is in West-Europese landen waaronder Nederland (Halman & Gevers, 1997). Dat betekent dat individualisme op het ene gebied niet noodzakelijkerwijs samenhangt met individualisme op het andere gebied. Wanneer individualisme in de werksfeer sterk aanwezig is, betekent dit niet dat dit ook zo hoeft te zijn in de privésfeer. Een schaal waarin individualisme op verschillende gebieden samengenomen wordt is dan ook lastig te verwezenlijken. Daarom is er gekozen om een indicator te gebruiken die meet in hoeverre respondenten vinden dat mensen onafhankelijk van anderen hun eigen weg moeten gaan.

De schaalvariabele kent een score van 1 tot en met 5 waarbij een hoge score een sterke mate van individualisme aanduidt. De stelling in de vragenlijst is als volgt: ‘Iedereen zou zich met zijn eigen zaken moeten bemoeien zonder te letten op wat anderen zeggen of doen’.

Controlevariabelen

Om te controleren of de verschillen in solidariteit tussen de verschillende levensbeschouwelijke visies verklaard kunnen worden door demografische kenmerken zal er gecontroleerd worden voor *opleidingsniveau, geslacht, leeftijd en burgerlijke staat*. Uit diverse eerdere onderzoeken blijkt dat opleidingsniveau als belangrijke verklaring kan dienen voor waarden en opvattingen (Waage & Billiet, 1998). Daarnaast is leeftijd als controlevariabele ook van belang vanwege de mogelijk sterkere aandacht onder jongeren voor fundamentele waarden (Waage et al., 1998).

Ten derde is het geslacht van de respondent van belang vanwege de verschillen in socialisatieprocessen evenals genetische aanleg tot sociaal gedrag (Eagly, 2009).

Aangezien netwerken belangrijk zijn voor solidariteit (Becker & Dhingra, 2001) is het ten vierde van belang om te controleren voor de burgerlijke staat. Immers, wanneer iemand een partner heeft is zijn netwerk waarschijnlijk groter dan wanneer hij of zij geen partner heeft. De variabele voor burgerlijke staat is gecodeerd naar een dichotome variabele die aangeeft of de respondent al dan niet een partner heeft.

Tabel 1: Beschrijvende statistieken

	N	Minimum	Maximum	Gemiddelde	Standaarddeviatie
Vrijwilligerswerk	1435	,00	5,00	0,94	1,31
Christenen	1435	,00	1,00	0,16	0,36
<i>Protestant</i>	1435	,00	1,00	0,23	0,42
<i>Katholiek</i>	1435	,00	1,00	0,28	0,45
Kerkgang*	1435	,00	5,00	1,35	1,60
Spirituele christenen	1435	,00	1,00	0,34	0,48
Spirituelen	1435	,00	1,00	0,26	0,44
Niet-religieuzen	1435	,00	1,00	0,23	0,42
Individualisme	1435	1,00	5,00	2,88	1,13
Partnerschap	1435	,00	1,00	0,64	0,48
Opleidingsniveau**	1419	0	6	3,16	1,46
Vrouw	1435	,00	1,00	0,54	0,50
Leeftijd	1435	17,00	95,00	54,64	17,17

* *Kerkgang naar categorie met 0=(bijna) nooit, 1=jaarlijks, 2=bijzondere dagen, 3=maandelijks, 4=wekelijks, 5= vaker dan wekelijks*

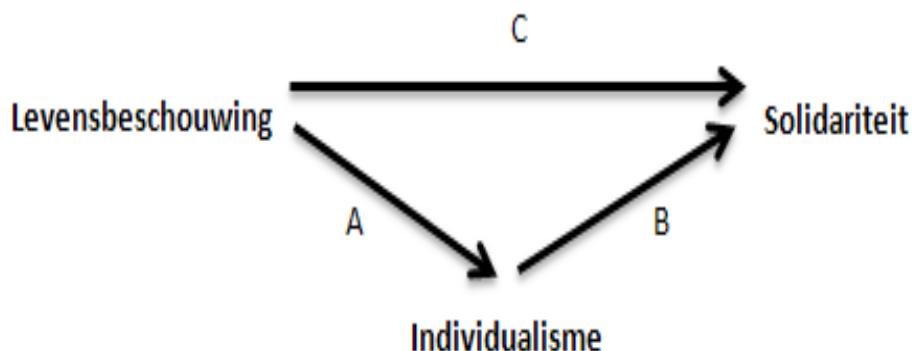
** *Opleidingsniveau naar categorie met 0=minder dan basisonderwijs, 1=basisonderwijs, 2=lager middelbaar onderwijs, 3=(hoger) middelbaar onderwijs, 4=middelbaar beroepsonderwijs, 5=HBO/WO, 6=Promotieonderzoek.*

Methoden: Statistische methode

Omdat de levensbeschouwelijke groepen christenen, spirituele christenen, niet-religieuzen en spirituelen zijn geoperationaliseerd als dummyvariabelen, is het mogelijk om deze groepen te vergelijken door middel van een multi-pele regressieanalyse. Solidariteit wordt als afhankelijke variabele ingevoerd. Achtereenvolgens worden in de regressieanalyse christenen, niet-religieuzen en spirituelen als referentiecategorie gebruikt om alle eventuele groepsverschillen in kaart te kunnen brengen. Vervolgens wordt individualisme aan het model toegevoegd om te zien of deze variabele de verschillen in solidariteit zou kunnen verklaren. Tot slot worden de controlevariabelen toegevoegd om alternatieve verklaringen voor de gevonden verschillen uit te kunnen sluiten. De variabele individualisme kan een verklarende rol spelen in de relatie tussen levensbeschouwing en solidariteit wanneer deze relatie vermindert of verdwijnt bij toevoeging van individualisme. Wanneer dit het geval is, zal vervolgens worden getoetst hoe sterk het mediatie-effect is middels de veelgebruikte methode van Baron & Kenny (1986). De voorwaarden voor mediatie volgens deze methode zijn dat er (1) een relatie is tussen de onafhankelijke variabelen en de mediatorvariabele; (2) een relatie tussen onafhankelijke variabelen en afhankelijke variabelen; en (3) een relatie tussen de mediatorvariabele en de afhankelijke variabele (Verboon, 2010). Anders gezegd: de coëfficiënten a, b en c (zie Figuur 1) moeten significant zijn. Wanneer dit het geval is, zijn er aanwijzingen om te stellen dat individualisme de relatie tussen levensbeschouwing en solidariteit medieert.

Om de verschillen in solidair gedrag tussen protestanten en katholieken te toetsen wordt een aparte regressieanalyse uitgevoerd, waar alleen de respondenten die tot één van deze twee groepen behoren worden meegenomen, en de groep van katholieken als referentiecategorie wordt gebruikt. Ook hier wordt getoetst voor mediatie van individualisme en worden voorgenoemde controlevariabelen gehanteerd. Daarnaast wordt gekeken naar het afzonderlijke effect van kerkgang op solidair gedrag.

Figuur 1: Mediatie, verwachte relatie levensbeschouwing, solidariteit en individualisme

Resultaten

In dit hoofdstuk worden de hypothesen getoetst met betrekking tot levensbeschouwing en solidariteit zoals die in de theoriesectie zijn geformuleerd. De verschillen tussen christenen, spirituele christenen, spirituelen en niet-religieuzen zijn weergegeven in tabel 2 en de verschillen binnen de christelijke levensbeschouwing zoals verwacht in hypothese 2 en 3 zijn weergegeven in tabel 3. De hypothesen worden getoetst op basis van de multiële regressiecoëfficiënten.

Hypothese 1. Niet-religieuzen zijn minder solidair dan christenen.

Uit tabel 2 blijkt dat er geen significant verschil in solidariteit is tussen niet-religieuzen en christenen ($b=-0,21$; $p=.06$). Spirituele christenen zijn echter wél meer solidair dan niet-religieuzen ($b=0,51$; $p<.01$). Hypothese 1 wordt dus deels bevestigd: het verschil is alleen aanwezig wanneer gekeken wordt naar spirituele christenen.

Hypothese 2. Katholieken zijn meer solidair dan protestanten.

De verwachting was dat katholieken meer solidair zijn dan protestanten, zowel vanuit de mate van integratie als vanuit verschillen in geloofsleer. Protestanten blijken in weerspraak met de verwachting meer solidair te zijn dan katholieken ($b=0,36$; $p<.01$). Hypothese 2 moet dus worden verworpen.

Hypothese 3. Christenen die vaker naar de kerk gaan, zijn meer solidair.

Er wordt een effect van kerkgang gevonden: christenen die vaker naar de kerk gaan, zijn meer solidair ($b=0,23$; $p<.01$). Hypothese 3 kan worden bevestigd.

Hypothese 4. Spirituelen zijn minder solidair dan christenen.

Het verwachte verschil tussen spirituelen en christenen wordt gevonden ($b=-0,34$; $p<.01$; zie tabel 2). Het verschil tussen spirituelen en spirituele christenen is nog groter, waarbij de laatste groep meer solidair is ($b=0,64$; $p<.01$). Hypothese 4 kan worden bevestigd en het verschil is groter wanneer vergeleken wordt met spirituele christenen.

Hypothese 5. Spirituele christenen zijn minder solidair dan niet-spirituele christenen.

Uit tabel 1 blijkt dat spirituele christenen significant meer solidair zijn dan niet-spirituele christenen ($b=0,30$; $p<.01$). Hypothese 5 moet dus worden verworpen.

Hypothese 6. Het verschil in solidariteit tussen verschillende levensbeschouwingen kan mede verklaard worden door de mate van individualisme.

Wanneer de verschillen in solidariteit tussen de levensbeschouwingen zwakker worden of verdwijnen door toevoeging van de variabele individualisme, is er een aanwijzing dat individualisme een mediërende rol zou kunnen spelen. Echter, uit tabel 1 en tabel 2 blijkt dat de levensbeschouwelijke verschillen onder model 2 niet of nauwelijks verminderen ten opzichte van model 1. Individualisme heeft wel een onafhankelijk effect op solidariteit maar biedt geen verklaring voor de levensbeschouwelijke verschillen. Er kan dus geen ondersteuning worden gevonden voor hypothese 6.

Hypothese 7. Spirituelen zijn meer solidair dan niet-religieuzen.

Op basis van de eerder besproken opvattingen van spirituelen werd tot slot verwacht dat spirituelen meer solidair zouden zijn dan niet-religieuzen. Uit tabel 2 blijkt dat er geen significant verschil in solidariteit is tussen spirituelen en niet-religieuzen ($b=-0,13$; $p=0,17$). Hypothese 7 moet worden verworpen.

Controlevariabelen

Van de controlevariabelen blijken opleidingsniveau en partnerschap in alle modellen significante voorspellers van de mate van solidair gedrag (zie tabel 1 en 2). Hoe hoger iemand opgeleid is, des te meer solidair gedrag diegene vertoont. Daarnaast vertonen mensen die getrouwd of met een partner samenwonen meer solidair gedrag dan mensen die niet met een partner samen leven. De controlevariabelen blijken niet van invloed op de relatie tussen levensbeschouwing en solidariteit.

Tabel 2: Regressiemodellen voor levensbeschouwing en solidariteit; gecontroleerd voor individualisme en de controlevariabelen voor partnerschap, leeftijd, geslacht en opleidingsniveau

	Model 1		Model 2		Model 3	
	b	s.e.	b	s.e.	b	s.e.
Christenen ref.						
Constante	0,90**	0,09	1,32**	0,12	0,51*	0,21
Niet-religieuzen	-0,15	0,11	-0,15	0,11	-0,21	0,11
Spirituelen	-0,21	0,11	-0,22*	0,11	-0,34**	0,11
Spirituele christenen	0,37**	0,10	0,35**	0,11	0,30**	0,10
Individualisme			-0,14**	0,03	-0,08**	0,03
Partnerschap					0,18*	0,07
Opleidingsniveau					0,16**	0,03
Vrouw					0,06	0,07
Leeftijd					0,00	0,00
Niet-religieuzen ref.						
Constante	0,75**	0,07	1,18**	0,11	0,30	0,21
Christenen	0,15	0,11	0,15	0,11	0,21	0,11
Spirituelen	-0,06	0,10	-0,08	0,10	-0,13	0,10
Spirituele christenen	0,52**	0,09	0,50**	0,09	0,51**	0,09
Individualisme			-0,14**	0,03	-0,08**	0,03
Partnerschap					0,18*	0,07
Opleidingsniveau					0,16**	0,03
Vrouw					0,06	0,07
Leeftijd					0,00	0,00
Spirituelen ref.						
Constante	0,69**	0,07	1,10**	0,11	0,16	0,21
Christenen	0,21**	0,11	0,22*	0,11	0,34**	0,11
Niet-religieuzen	0,06	0,10	0,08	0,10	0,13	0,10
Spirituele christenen	0,58**	0,09	0,58**	0,09	0,64**	0,09
Individualisme			-0,14**	0,03	-0,08**	0,03
Partnerschap					0,18*	0,07
Opleidingsniveau					0,16**	0,03
Vrouw					0,06	0,07
Leeftijd					0,00	0,00
R ²	0,04		0,05		0,08	
N	1421		1421		1421	

* $p < 0,05$ ** $p < 0,01$

Tabel 3. Regressiemodellen voor christelijke levensbeschouwing en solidariteit; gecontroleerd voor individualisme en de controlevariabelen partnerschap, leeftijd, geslacht en opleidingsniveau

	Model 1	Model 2	Model 3	
	b	b	b	s.e.
Katholieken ref.				
Constante	0,99**	1,29**	0,60	0,32
Protestanten	0,36**	0,32**	0,29**	0,10
Individualisme		-0,10*	-0,05	0,05
Partnerschap			0,45**	0,11
Opleidingsniveau			0,10**	0,04
Vrouw			0,13	0,10
Leeftijd			-0,00	0,00
R ²	0,02	0,02	0,06	
N	725	725	725	
Constante	0,58**	0,87**	0,38	0,31
Kerkegang	0,24**	0,24**	0,23**	0,03
Individualisme		-0,10*	-0,05	0,04
Partnerschap			0,36**	0,11
Opleidingsniveau			0,10**	0,04
Vrouw			0,11	0,10
Leeftijd			-0,00	0,00
R ²	0,08	0,09	0,12	
N	724	724	724	

* $p < 0.05$ ** $p < 0.01$

Conclusie

Dit onderzoek is ingegaan op mogelijke samenhang tussen levensbeschouwing en solidariteit. Eveneens is gekeken naar de rol van individualisering, die in de vorm van individualisme, mogelijk een rol speelt in de mate van solidariteit. De hoofdvraag luidde: *In welke mate verschillen mensen van verschillende levensbeschouwelijke identiteiten in Nederland in solidariteit en in hoeverre kunnen deze verschillen verklaard worden door verschillen in individualisme?*

Aan de hand van de theorie konden verschillende opvattingen gevonden worden met betrekking tot de veranderingen in solidariteit. Deze opvattingen konden ruwweg ingedeeld worden in twee kampen. Enerzijds stellen verscheidene theoretici, onder anderen Bruce(2002), De Beer(2007) en Putnam(2000), dat solidariteit onder druk staat, anderzijds wordt gesteld, onder anderen door Van Oorschot(2006) en Simmel(1908), dat solidariteit wel verandert, maar dat er geen sprake is van een scenario waarin solidariteit uit de samenleving zal verdwijnen. Deze verschillen in opvattingen zijn op te delen in een negatief en een positief kamp. Aan de hand van deze context is vervolgens ingegaan op de verschillen in solidariteit in verscheidene levensbeschouwingen en de mogelijke invloed van individualisme op solidariteit in Nederland. Hiervoor is gebruikt gemaakt van de European Value Survey 2008. Alle respondenten zijn daarbij opgedeeld in vier categorieën, die de levensbeschouwing in beeld brengen en daarmee een afspiegeling vormen van de Nederlandse samenleving. Voor het stellen van de hypothesen 1 tot en met 6 is uitgegaan van afnemende solidariteit als gevolg van levensbeschouwelijke veranderingen, oftewel de opvattingen van het negatieve kamp. Voor het stellen van hypothese 7 volgden we het idee dat binnen nieuwe levensbeschouwingen ook solidair gedrag mogelijk is. Met de uitkomsten van de analyse kan vervolgens bijgedragen worden aan het wetenschappelijke debat en de uitkomsten dienen daarmee als verrijking van de wetenschappelijke inzichten met betrekking tot solidariteit, levensbeschouwingen en individualisme.

De verwachtingen waren dat er verschil in solidariteit bestaat tussen christenen enerzijds en spirituelen en niet-religieuzen anderzijds. Een spirituele levensbeschouwing zou meer solidariteit voortbrengen dan een niet-religieuze levensbeschouwing. Daarnaast zou individualisme van invloed zijn op verschillen in de mate van solidariteit tussen levensbeschouwingen. Ten slotte zouden verschillen binnen de christelijke levensbeschouwing in de vorm van geloofsinhoud en integratie van invloed kunnen zijn op verschillen in solidariteit van christenen onderling.

De uitkomsten laten zien dat er inderdaad sprake is van meer solidariteit binnen de christelijke levensbeschouwing ten opzichte van de spirituele of niet-religieuze levensbeschouwing. Dit toont aan dat een christelijke levensbeschouwing een betere bijdrage levert aan solidariteit dan een spirituele of niet-religieuze levensbeschouwing, zoals verondersteld door onder anderen Waage & Billiet(1998). De uitkomsten laten daarnaast zien dat spirituelen niet meer solidair zijn dan niet-religieuzen. Hiermee worden de

veronderstellingen van Bruce(2002) en Luckmann(2003) omtrent de geprivatiseerde aard van spiritualiteit bevestigd, maar de veronderstellingen van onder anderen Houtman en Aupers(2006) over de maatschappelijke betrokkenheid van spirituelen worden verworpen. Binnen de christelijke levensbeschouwing blijkt er sprake te zijn van meer solidair gedrag onder protestanten dan katholieken, wat in tegenspraak is met de bevindingen van Durkheim(1897). De negatieve invloed van individualisme op solidariteit, zoals besproken door onder anderen Felling, Peters en Scheepers(2000) en Collins en Makowsky(2009) wordt gevonden. Individualisme blijkt echter geen verklarende waarde te hebben ten aanzien van verschillen in solidariteit tussen verschillende levensbeschouwingen.

Met deze bevindingen kan een antwoord worden geformuleerd op de hoofdvraag: Er blijken levensbeschouwelijke verschillen in solidariteit te bestaan in Nederland. Deze verschillen blijken echter niet verklaard te kunnen worden door verschillen in individualisme.

Discussie

De opvallendste uitkomst van de analyses is dat spirituele christenen meer solidair gedrag vertonen dan spirituelen en niet-religieuzen en tevens meer dan niet-spirituele geloofsgenoten. De verklaring voor deze laatste bevinding zou kunnen liggen in het feit dat spirituele christenen meer dan niet-spirituele christenen openstaan voor andere levensbeschouwelijke ideeën, zoals besproken in de theoriesectie. De verwachting was dat dit inclusivisme samengaat met minder sterke naleving van christelijke normen en een zwakkere neiging tot solidair gedrag. Het zou echter ook zo kunnen zijn dat hun inclusivistische houding ertoe leidt dat spirituele christenen positiever staan tegenover andere groepen in de samenleving. Een andere belangrijke uitkomst van dit onderzoek is dat christenen meer solidair gedrag vertonen dan spirituelen en niet-religieuzen. Wanneer het proces van secularisering in Nederland doorzet, zoals verwacht door onder anderen Bruce (2002), kan solidariteit onder druk komen te staan. Daarmee zou onder andere de steun voor collectieve voorzieningen in gevaar kunnen komen, zoals De Beer (2006) suggereert. Er is geen verschil in solidair gedrag gevonden tussen spirituelen en niet-religieuzen. Dit wekt de indruk dat spiritualiteit, wanneer het niet samengaat met een georganiseerde vorm van religie zoals het christendom, geen stimulans tot solidair gedrag vormt. Ook de hypothese die stelde dat katholieken meer solidair zijn dan protestanten, werd niet bevestigd; het tegendeel werd gevonden. Hieruit kan worden opgemaakt dat de ideeën van Durkheim over integratie en geloofsbeleving niet meer opgaan in de huidige tijd of niet toepasbaar zijn op het vraagstuk van solidariteit. Christenen die vaker naar de kerk gaan, blijken meer solidair te zijn. Hiermee is het belang van integratie in een religieuze gemeenschap aangetoond.

De gebruikte dataset(EVS2008) geeft door middel van de kwantitatieve data een goed te gebruiken overzicht van de Nederlandse bevolking en bijbehorende kenmerken. Een voordeel van bestaande data is dan ook dat een grote groep respondenten in relatief weinig tijd onderzocht kan worden. Echter, de items sluiten niet naadloos aan op de theoretische

concepten. Hierin was een eigen dataverzameling, toegespitst op de relevante concepten, aan te bevelen geweest. De gebruikte operationaliseringen in dit onderzoek leveren dan ook een aantal beperkingen op voor de betrouwbaarheid van de resultaten. Ten eerste is levensbeschouwing afgebakend en opgedeeld in vier categorieën. De vraag is echter of deze afbakening wel recht doet aan de verschillen in individuele religieuze beleving. Uit de literatuur blijkt dat levensbeschouwingen steeds meer divers worden en mensen steeds meer hun eigen levensbeschouwelijke identiteit samenstellen (zie Van 't Hul, verwacht). Ten tweede is in dit onderzoek solidariteit gemeten als een activiteit, en wel als het doen van vrijwilligerswerk. Hierdoor verwachtten we het meest betrouwbare beeld van solidariteit te krijgen. Er is echter niet ingegaan op individuele motieven voor vrijwilligerswerk en op de vraag of mensen zich daadwerkelijk begaan voelen met het lot van anderen. Ook de maat voor individualisme (de vraag in hoeverre ‘men zich met eigen zaken moet bezig houden’) is moeilijk te duiden omdat een dergelijke stelling op vele manieren te interpreteren valt. Een andere beperking van dit onderzoek is dat niet gelet is op ontwikkelingen in het verleden. Door een momentopname kan een vertekend beeld van de situatie gegeven worden. Interessant zou daarom zijn om trends te onderzoeken en het onderzoek uit te breiden met data uit andere landen. In eerste instantie zouden andere West-Europese landen onderzocht kunnen omdat daar naar verwachting gedeeltelijk dezelfde maatschappelijke en religieuze veranderingen plaatsvinden. Door longitudinale data over levensbeschouwing, individualisme en solidariteit te verzamelen kan het debat over secularisering en individualisering een sterkere empirische basis krijgen.

Zolang er een maatschappelijke en wetenschappelijke discussie over omgangsvormen en solidariteit wordt gevoerd, is er kans dat deze belangrijke maatschappelijke verworvenheden behouden blijven voor toekomstige generaties. Wanneer burgers begaan zijn met de samenleving, is de solidariteit per definitie niet volledig aan de goden overgeleverd. Echter, als de goden steeds meer uit beeld verdwijnen, zal dit onvermijdelijk gevolgen hebben voor de maatschappelijke samenhang. Dan is het wachten op een ‘New Age’ die mensen opnieuw samenbindt.

Literatuurlijst

Aupers, S. & Houtman, D. (2006) Beyond the Spiritual Supermarket: The Social and Public Significance of New Age Spirituality. *Journal of Contemporary Religion*, 21(2), pp. 201-222.

Aupers, S. Houtman, D. Tak, I. v.d., (2003) ‘Gewoon worden wie je bent’: Over authenticiteit en anti-institutionalisme. *Sociologische Gids*, 50(2), pp. 203-223.

Baron, R.M. & Kenny, D.A. (1986). The Moderator-Mediator Variable Distinction in Social Psychological Research: Conceptual, Strategic, and Statistical Considerations. *Journal of Personality and Social Psychology*, 51 (6), pp. 1173-1182.

Becker, P.E. & Dinghra, P.H. (2001). Religious Involvement and Volunteering: Implications for Civil Society. *Sociology of Religion*, 62(3), pp. 315-335.

Becker, J.W., Hart, J. de & Mens, J. (1996). *Secularisatie en alternatieve zingeving in Nederland*. Rijswijk: SCP.

Beer, P. de (2005). Hoe solidair is de Nederlander nog? In: de Jong, E. & Buijsen, M. (red.), *Solidariteit onder druk? Over de grens tussen individuele en collectieve verantwoordelijkheid*, pp. 54-79. Nijmegen: Thijmgenootschap/Valkhof Pers.

Beer, P. de (2006). 'Ieder voor zich? Het effect van individualisering op solidariteit', in: Paul de Beer en Ferry Koster (red.), *Samen voor ons eigen. Individualisering, globalisering en de toekomst van de solidariteit*, pp. 22-31. Amsterdam: De Burcht.

Beer, P. de (2007). How Individualized are the Dutch? *Current Sociology*, 55 (3), pp. 389-413.

Bernts, T., Dekker, G. & Hart, J. de (2006). *God in Nederland 1996-2006*. Kampen: Ten Have.

Breedveld, K. & Broek, A. van den (2001) (red.). *Trends in de tijd*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

Bruce, S. (2002). *God is Dead: Secularisation in the West*. Oxford: Blackwell.

Collins, R. & Makowsky, M. (2009). Durkheim: Dreyfus's Empire. In: Collins, R. & Makowsky, M. (reds.) *The discovery of society*, pp. 91-104. McGraw-Hill Education.

Dekker, P. & Posthumus, H. (2013) *Burgerperspectieven 2013-1*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

Donk, W.B.H.J. v.d. & Plum, R. (2006). *Geloven in het publieke domein. Verkenning van een dubbele transformatie*. Amsterdam: Amsterdam University Press. p. 27-53.

Durkheim, E. (1897). *Le suicide: étude de sociologie*. Parijs: Presses Universitaires de France.

Eagly, A.H. (2009) The his and hers of prosocial behavior : an examination of the social psychology of gender. *The American Psychologist*, 64(8), pp. 644-658.

EVS (2010): European Values Study 2008: Netherlands (EVS 2008). GESIS Data Archive, Cologne. ZA4758 Data file Version 1.1.0, [doi:10.4232/1.10155](https://doi.org/10.4232/1.10155)

Felling, A.J.A. (2004). Het proces van individualisering in Nederland: een kwart eeuw sociaal-culturele ontwikkeling. Nijmegen: KUN (Afscheidsrede 8 januari 2004).

Felling, A. Peters, J. & Scheepers, P.(2000) *Individualisering in Nederland aan het einde van de twintigste eeuw*. Assen: Koninklijke Van Gorcum

Heelas, P. (1996). *The New Age Movement: The Celebration of the Self and the Sacralization of Modernity*. Oxford: Blackwell.

Heelas, P. & Woodhead, L. (2005). *The Spiritual Revolution: Why Religion is Giving Way to Spirituality*. Oxford: Blackwell.

Halman, L. & Gevers, J. (1997). *Exploring individualism in Europe. Results from the European Values Study 1990*. Tilburg: Work and Organization Research Centre.

Hollinger, F. (2004), ‘Does the Counter-Cultural Character of New Age Persist?’, *Journal of Contemporary Religion*, 19(3), pp. 289–309.

Houtman, D. & Mascini, P. (2002) Why do churches become empty, while New Age grows? Secularization and Religious Change in the Netherlands. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 41 (3), pp. 455-473.

Hul, L. van ‘t, Aupers, S. & Houtman, D. (verwacht). Religious pluralism and the reshaping of religious identity. A literature review and a research agenda.

Luckmann, Th. (1967). *The Invisible Religion: The Problem of Religion in Modern Society*. New York: MacMillan.

Luckmann, Th. (2003). Transformations of Religion and Morality in Modern Europe. *Social Compass*, 50 (3), pp. 275-285.

Lukes, S. (1973). *Individualism*. New York: Harper & Row.

Oorschot, W. van (2006). Solidariteit en het draagvlak voor sociale zekerheid: enkele kanttekeningen vanuit sociologisch perspectief. In: Herweijer, M, Vonk, G.J. & Zondag, W.A. (red.). *Sociale zekerheid voor het oog van de meester: Opstellen voor prof. mr. F.M. Noordam*, pp. 47-56. Deventer: Kluwer.

Oorschot, W. van & Komter, A. (1998). What is it that ties? Theoretical perspectives on social bond. *Sociale Wetenschappen*, 41 (3), pp. 5-25.

Putnam, R. (2000) *Bowling Alone: The Collapse and Revival of American Community*. New York: Simon & Schuster.

Richard, K. (1995). The political ideas of the New Age movement. *Journal of Church & State*, 37 (4), pp. 831-849.

Schilderman, S. (2006). Religie en zorg in het publieke domein. In: Donk, W.H.B.J. van de, Jonkers, A.P, Kronjee, G.J & Plum, R.J.J.M. (red.), *Geloven in het publieke domein. Verkenningen van een dubbele transformatie*, pp. 395-408. Amsterdam: University Press.

Schnabel, P. (1999). Individualisering in wisselend perspectief. *Individualisering en sociale integratie*, pp. 9-38.

SCP (1998). Sociaal en cultureel rapport 1998: 25 jaar sociale verandering. Den Haag: SCP.

Simmel, G. (1908). *Soziologie. Untersuchungen über die Formen der Vergesellschaftung*. Berlijn: Duncker & Humblot.

Smith, J.M. (2013). Creating a godless community: the collective identity work of contemporary American atheists. *Journal for the scientific study of religion*, 52 (1), pp. 80-99.

Ultee, W. Arts, W. & Flap, H.(2003). *Sociologie. Vragen, uitspraken, bevindingen*. Groningen: Martinus Nijhoff.

Verboon, P. (2010). *Mediatie Analyse*. Geraadpleegd op 5-6-2013, van www.academia.edu.

Waeye, H. & Billiet, J. (1998). Individualisme: een kwestie bij de eeuwwende? In: *Vlaanderen gepeild. De Vlaamse overheid en waardeonderzoek*, pp. 16-46. Brussel: Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap.

WRR (2006). *Geloven in het publieke domein. Verkenningen van een dubbele transformatie*. Amsterdam: Amsterdam University Press.